

MATHIJS SANDERS
**EUROPESE
PAPIEREN**

Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum

MATHIJS SANDERS

EUROPESE PAPIEREN

Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum

Uitgeverij Vantilt

© 2016 Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

ISBN 978 94 6004 272 0

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Opmaak: Peter Tychon, Wijchen

Omslagillustratie: Jan Toorop. Dubbelportret van Albert Verwey en Stefan George, 1919. Collectie Rijksprentenkabinet Amsterdam, RP-P-OB-25.066

Hoofdstuk 1: Collectie Universiteit van Amsterdam,
Bijzondere Collecties, Archief Albert Verwey, HS. XLI F 20, 18.11

Hoofdstuk 5: Collectie Universitaire Bibliotheken Leiden,
Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

Besluit: Collectie Letterkundig Museum, B00802B1-CJKelk,
Collectie Menno ter Braak

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

	Inleiding	7
	<i>Nederlandse literatuur en culturele mobiliteit</i>	
1	‘Das Glück wohnt immer jenseits der Grenzen’	17
	<i>Albert Verwey en de Europese poëzie</i>	
	Dichterschap als opdracht	17
	Een wereldbeweging	25
	Atmosferische storingen	32
	De tolken van het leven	35
2	Een intellectuele trait d’union	41
	<i>Het Genootschap Nederland-Frankrijk</i>	
	Nederland als contactzone	41
	<i>La Revue de Hollande</i>	47
	<i>Fransche kunst</i>	56
	Welk Europa?	66
3	Dominicus in de <i>Jazz Age</i>	71
	<i>Jacques Maritain en de katholieke reconstructie</i>	
	Katholieke jongeren	71
	De wegen van een dominicaan	78
	Cultuurbemiddeling over de grenzen	83
	Razende honger naar het Hogere	85
4	Weerklank en tegenspraak	93
	<i>André Gide en de polarisatie in de kritiek</i>	
	Gide in Nederland	93
	Entree: literatuurkritiek en repertoirevorming	95
	Consensus en conflict	101
	Recensent der recensenten	105
	Katholiek verzet	110

5	Twee vertalers aan het werk	119
	‘Vive les Pays-Bas dès lors!’	119
	Van <i>Paludes</i> naar <i>Moer</i>	128
6	De striemende hagel van woorden	147
	<i>Menno ter Braak</i> leest <i>Henry Mencken</i>	
	In de kraamkamer van <i>Forum</i>	147
	De strijdbare atmosfeer	148
	De melodie van het denken	155
	Besluit	163
	<i>De literaire stapelmarkt</i>	
	Appendix	169
	<i>Literaire smaak en kritische repertoires</i>	
	Verantwoording	186
	Noten	189
	Bibliografie	209
	Register	228

Inleiding

Nederlandse literatuur en culturele mobiliteit

Krentenwegende en cultuurloze provincialen zijn het, de Hollanders. Voor werkelijk grote literatuur hebben zij geen enkele belangstelling. In het opinieweekblad *De Groene Amsterdammer* van 9 januari 1932 beklagt dichter en criticus Jan Greshoff zich vanuit zijn woonplaats Brussel over de afwezigheid van vertaalde buitenlandse literatuur van formaat in zijn voormalige vaderland. James Joyce, Aldous Huxley, Virginia Woolf, Katherine Mansfield, geen uitgever waagt zich aan een vertaling van hun werk. 'Met het Fransch is het heelemaal mis. Noch "Barnabooth" van Valery Larbaud, noch "Les Faux-Monnayeurs" van André Gide, noch "Un Homme Heureux" van Jean Schlumberger bestaan in het Nederlandsch.' Nederlandse uitgevers kennen immers 'hun publiekje' en zullen zich niet wagen aan de uitgave van vertalingen van 'de werken van den eersten rang'. Romans van schrijvers die hun lezers een banaal verhaaltje voorschotelen vinden gretig aftrek. Maar wie neemt nog de moeite om zich met een boek te verplaatsen in de gedachten van een ander mens? Wie de kwaliteit van een land afleest aan de literatuur die het waardeert, moet wel tot de conclusie komen dat de geestelijke middenstand het polderland regeert.¹

Hoe kwam de criticus tot deze sombere diagnose? Jan Greshoff was een scherpzinnig waarnemer van de internationale literaire actualiteit. Als journalist, tijdschriftredacteur, literair bemiddelaar en netwerker was hij al ruim twee decennia een belangrijke uitkijkpost voor zijn lezende en schrijvende tijdgenoten. Hij wist dan ook als geen ander dat er in Nederland heel veel werd vertaald. Maar volgens hem betrof het steevast de verkeerde boeken, zoals de romans van de publieksliefeling André Maurois of – nog erger – Maurice Dekobra, die met zijn sensationele avonturenroman *La Madone des sleepings* de harten van honderdduizenden, vooral vrouwelijke lezers veroverde.² Het gevolg van deze publieke wansmaak was een totale culturele nivellering. Greshoff had zich moeiteloos kunnen vinden in wat de Spaanse schrijver José Ortega y Gasset twee jaar eerder no-

teerde in *La rebelión de las masas*, het boek dat in 1933 in het Nederlands zou verschijnen onder de spreekwoordelijk geworden titel *De opstand der borden*: ‘iedere opgefokte toepassing van het democratische gelijkheidsideaal op een domein dat zich buiten de politiek bevindt, leidt uiteindelijk tot een onzalige verplating van de hele samenleving’.³ Alleen wie over een onafhankelijke smaak en over de nodige kennis van de Europese letteren beschikte, was volgens Greshoff in staat om het verschil te zien tussen faam en verdienste.

8

Het probleem was nu dat de boekenwereld vooral werd bevolkt door onbevoegden; door brave voorlichters die zich, al dan niet in clubverband, lieten leiden door de wispelturige smaak van gemakzuchtige consumenten en die niet over de juiste Europese papieren beschikten. Dat bleek volgens Greshoff zelfs uit de oprichting van de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen, een initiatief van de romanist en vertaler Martin Premsele. Van zo’n op zich sympathiek initiatief verwachtte Greshoff niets. Was het immers niet ‘de volijverige, de excellente heer M.J. Premsele’ die een Alkmaarse uitgever ertoe had overgehaald om de sentimentele succesroman *Climats* van Maurois – ‘den lieveling van den Europeeschen Middenstand van Lezenden’ – op de markt te brengen in de vertaling van mevrouw S.J.G. Premsele-den Boer?⁴

Greshoff mobiliseerde de door hem bewonderde Europese schrijvers in zijn strijd tegen de democratisering van de literaire cultuur. Die was een direct gevolg van de expansie van het literaire bedrijf in het begin van de twintigste eeuw. Dat steeds meer mensen beschikten over voldoende scholing, geld en tijd om als consumenten deel te nemen aan de literatuur was voor Greshoff een zegen en een vloek. De afzetmarkt voor boeken groeide aanzienlijk – zeker naarmate de productie van boeken goedkoper werd – en ook hij kon daarvan profiteren. Maar tegelijkertijd werd de literaire wereld volgens hem verpest door roem en reclame, waardoor de werkelijk belangrijke stemmen werden overschreeuwd.

Dat de Nederlandse boekenmarkt werd gedomineerd door buitenlandse fictie was een feit. Zo bestond ruim zestig procent van de romans die in de jaren dertig door Nederlandse uitgeverijen op de markt werden gebracht uit vertaalde buitenlandse literatuur.⁵ Die verhouding kenmerkt een literaire markt die commercieel voor een belangrijk deel afhankelijk is

van import. Nederlandse uitgevers waren natuurlijk vooral geïnteresseerd in populaire romans en wisten dat het importeren en laten vertalen van die teksten voordeliger was dan het honoreren van Nederlandse auteurs voor nieuw werk.⁶ Met ruim een kwart van de totale titelproductie waren Engeland en de Verenigde Staten de grootste leveranciers van buitenlandse fictie. Uit die landen kwam in de jaren twintig ook het fenomeen bestseller overgewaaid: toegankelijke boeken over actuele thema's en met een doorgaans korte levensduur.⁷ Sterauteurs als Agatha Christie, Edgar Rice Burroughs (*Tarzan*), Margaret Widdemer, Faith Baldwin en Edgar Wallace vierden ook in Nederland triomfen. Op afstand volgden vertalingen uit het Duits en Frans. Zo konden Nederlandse lezers zich in 1932 laven aan nieuwe vertalingen van gevierde schrijvers als Vicki Baum. Haar internationale bestseller *Menschen in 't hotel* werd door de Nederlandsche Uitgeversbond in zijn jaarlijkse catalogus *Het Nederlandsche boek* warm aanbevolen: 'Dit thans over de geheele wereld bekende boek, waarvan ook een tooneelstuk en een film is gemaakt, is nu in een 5den druk verschenen, die zóó goedkoop is, dat het nu voor *iedereen* bereikbaar is.'⁸

Net als de uitgevers hielden ook de kranten, weekbladen en literaire tijdschriften de blik op het buitenland gericht. Tijdschriften waren in deze jaren de belangrijkste podia voor schrijvers en critici. Door te publiceren in periodieken konden zij hun inkomen aanvullen, hun netwerk verbreden en hun reputatie verstevigen. Recensies, interviews en geschreven of getekende auteursportretten droegen bij aan hun bekendheid en imago. Bladen als het boekentijdschrift *Den Gulden Winckel* (1902-1942), het recensietijdschrift *Critisch Bulletin* (1930-1957) en het maandblad *Groot Nederland* (1903-1944) brachten periodiek verslag uit van de internationale literaire actualiteit. Met het oog op de groeiende publieke belangstelling voor literatuur uit de omringende landen, opende *Groot Nederland* in 1917 de rubriek 'Buitenlandsche literatuur'. Voorheen werden buitenlandse boeken besproken in de algemene recensierubriek 'Literatuur'. De nieuwe rubriek – onderverdeeld in secties over de afzonderlijke nationale literaturen – werd verzorgd door speciaal daarvoor aangetrokken specialisten: schrijvers, critici en academici die thuis waren in de betreffende literatuur. Zij kregen van de redactie een grote mate van vrijheid waar het de keuze van te bespreken boeken betrof en ontvingen een hono-

10

rarium.⁹ Voor die nieuwe recensiestrategie was redactiesecretaris Frans Coenen vermoedelijk te rade gegaan bij enkele Franse tijdschriften. Vanaf 1896 huisvestte de *Mercure de France* in haar supplement *Revue du mois* (vanaf 1905 onder de titel *Revue de la quinzaine*) rubrieken als ‘Lettres anglaises’ en ‘Lettres allemandes’, waarin specialisten een ruime keuze uit het recente buitenlandse literaire aanbod bespraken.¹⁰ In 1911 opende *La Nouvelle Revue Française* haar rubriek ‘Traductions’, die in 1913 werd vervangen door gespecialiseerde buitenlandrubrieken met vaste, bezoldigde medewerkers.¹¹

Behalve als een aanwijzing voor de groei en differentiatie van de literatuurkritiek kan deze rubrieksontwikkeling ook worden begrepen tegen de achtergrond van een oplevend internationaal bewustzijn bij zowel uitgevers en redacties als bij het lezerspubliek. Na de Eerste Wereldoorlog kwam het literaire en intellectuele grensverkeer weer op gang. Die oorlog had duidelijk gemaakt dat Nederland een klein en snel geïsoleerd land was. Veel Nederlandse schrijvers en critici die na de oorlog het woord namen, oriënteerden zich op de Europese literaire ruimte. Hun selecties uit het buitenlandse aanbod en hun interpretaties en oordelen werden gekleurd door hun opvattingen en de programma’s die zij vertegenwoordigden, maar natuurlijk ook door wat in de landen van oorsprong over die literatuur was geschreven. Dat buitenlandse literatuur fungeerde als spiegel en klankbord bleek uit de debatten over het werk van grote doden als Dostojevski, maar vooral uit wat Nederlandse critici schreven over spraakmakende tijdgenoten als André Gide. Dat er daarbij meer op het spel stond dan literatuur alleen, zal in dit boek aan het licht komen.

Met name de literatuur uit Frankrijk en Duitsland stond in de schijnwerpers. Die talen hadden op het Europese continent een grote reikwijdte en genoten door hun eerbiedwaardige tradities internationaal literair prestige. Bovendien gold het Frans als lingua franca in de internationale diplomatie en was het Duits nog altijd de dominante wetenschapstaal.¹² Ook waren Duits en Frans belangrijke literaire verbindingstalen. Wie bijvoorbeeld Scandinavische of Russische literatuur las, deed dat doorgaans in een Duitse of Franse vertaling. Frans, Duits en Engels hadden in deze periode een belangrijke positie in het voortgezet onderwijs. Leidend voor het literatuuronderwijs was dat kennis van de ‘vreemde’ literaturen bijdroeg aan karaktervor-

ming, al moest buitenlandse literatuur tijdens de jaren dertig steeds meer plaatsmaken voor het onderwijs in de Nederlandse literatuur en werd het lezen van buitenlandse literatuur – al dan niet in vertaling – in toenemende mate een buitenschoolse activiteit.¹³

Overigens was niet iedereen onverdeeld gelukkig met de dominante aanwezigheid van buitenlandse literatuur op de Nederlandse boekenmarkt. De invloedrijke katholieke criticus Anton van Duinkerken vreesde bijvoorbeeld dat alle aandacht voor vertaalde romans weleens ten koste zou kunnen gaan van die voor de vaderlandse klassieken. Wandelend langs de etalages van enkele hoofdstedelijke boekwinkels tijdens de Boekenweek van 1934 viel hem op dat vooral Duitse literatuur de aandacht trok. Hij haastte zich op te merken dat zijn bezwaren tegen die oververtegenwoordiging – hij sprak over ‘cultuurverduitsching’ – niet van politieke aard waren. Maar hij achtte het vooralsnog een sentimentele gedachte dat ‘deze arme Duitschers met man en macht gesteund moeten worden omdat zij grootendeels verbannen zijn’. Hij begreep de economische afwegingen van uitgevers: ‘Een boek verkopen is winst maken. Van deze gedachte gaat men uit, en de vertaling is immers ook een staaltje van “nationale industrie”!’ Maar moesten we nu Jakob Wassermann, Hans Fallada, Joseph Roth, Alfred Döblin, Lion Feuchtwanger, Stefan Zweig en de familie Mann tot de Nederlandse literatuur gaan rekenen? ‘Gastvrijheid te bieden aan den geest moge mooi zijn en een vrije natie sieren, zoolang zulke gastvrijheid niet het zelfbehoud van den eigen vaderlandschen geest onmogelijk maakt; de Nederlandsche Boekenweek was een slecht gekozen voorwendsel om deze gastvrijheid te demonstreeren!’¹⁴ Zo streden nationaal besef en internationale gerichtheid om de voorrang.

Als klein land tussen grote mogendheden was Nederland ontvankelijk voor invloeden van buiten. Het intellectuele gesprek in de jaren twintig en dertig ging dan ook vaak over schrijvers van elders. Ook critici als Van Duinkerken, die in deze aandacht een gebrek aan nationale zelfstandigheid zagen, namen aan dat gesprek deel. Wat duidelijk wordt uit de standpuntbepalingen van Greshoff en Van Duinkerken is dat de aandacht voor buitenlandse literatuur niet voortkwam uit belangeloze interesse, maar in functie stond van het eigen vertoog, respectievelijk de verdediging van een *highbrow* poëtica en het benadrukken van nationaal zelfbewustzijn.

Dit boek belicht op exemplarische wijze de uiteenlopende manieren waarop buitenlandse auteurs en teksten functioneerden in de Nederlandse intellectuele ruimte van het interbellum. Onrust en onzekerheid hadden zich meester gemaakt van de Europese mens. Het gevoel te leven in een naoorlogse tijd deelden Nederlandse schrijvers met hun Europese collega's. Zo situeerde Thomas Mann zijn grote roman *Der Zauberberg* (1924) in 'de oude wereld, in de wereld van vóór de grote oorlog, met het begin waarvan zoveel begon dat waarschijnlijk nog lang niet opgehouden is te beginnen'.¹⁵ De Oostenrijkse schrijver Robert Musil ontwaarde in 1922 'een zeer verwonderde onrust, een toestand die lijkt te suggereren dat zich vanuit het ervarene zenuwdraden begonnen te vormen die voortijdig zijn afgekapt'. Wat hem verontrustte was nu juist dat de breuk die de oorlog had bewerkstelligd nog onvoldoende werd ervaren: 'we hebben veel gezien en niets waargenomen'.¹⁶ Manmoedige pogingen van politici als de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Gustav Stresemann en zijn Franse ambtgenoot Aristide Briand – die samen in 1926 de Nobelprijs voor de Vrede ontvingen – om een duurzame Europese vrede te waarborgen door een statenbond op te richten, zouden in de jaren dertig worden gefrustreerd door het opkomende politieke radicalisme.¹⁷ Op 5 mei 1932 hield de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig zijn publiek in Florence nog voor dat een Europese toekomst het gemeenschappelijke lot was van alle natiestaten op het oude continent. Geplaatst voor de keuze tussen nationalisme en supranationalisme opteerde Zweig zonder voorbehoud voor 'een bovenstatelijke organisatie' van Europa.

Zal Europa doorgaan met zijn zelfvernietiging of zal het tot eenwording besluiten? Het zij mij vergeven dat ik niet zeg, zoals velen misschien verwachten: de rede zal zegevieren en spoedig aan het langste eind trekken, morgen, overmorgen zullen we een verenigd Europa zien, waar geen oorlog meer wordt gevoerd, geen binnenlandse politiek en geen verwoestende volkerenhaat meer bestaat; ik durf dat inderdaad niet te beloven.¹⁸

Europese papieren bouwt voort op een reeks initiatieven die aan het begin van de eenentwintigste eeuw werden ontplooid in het literatuurwetenschappelijke onderzoek en die tot doel hadden de transnationale dimensies van de Nederlandse literatuur in kaart te brengen en te interpreteren. Dat onderzoek wilde ook een trendbreuk bewerkstelligen in de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur. In de meeste literatuurgeschiedenissen is het nationale kader immers nog altijd vanzelfsprekend. De in de romantiek gewortelde nationalistische historiografische erfenis is de afgelopen decennia weliswaar vakkundig gedeconstrueerd, maar blijft de ongeschreven regels van het genre en soms de taakstelling door opdrachtgevers bepalen.¹⁹

Nu veronderstelt 'transnationaal' een tweezijdig verkeer. Ook in het interbellum werd er niet alleen literatuur geïmporteerd, maar ook geëxporteerd. Vooral Duitsland was voor sommige schrijvers en hun Nederlandse uitgevers een interessant afzetgebied.²⁰ Niet alleen gerenommeerde auteurs als Frederik van Eeden, Louis Couperus, Arthur van Schendel en Simon Vestdijk werden daar vertaald en gelezen. Vooral populaire, en dus commercieel interessante, schrijvers, onder wie Antoon Coolen, Johan Fabricius, Ina Boudier-Bakker en Margo Schar-ten-Antink, hadden er succes.

Om zich een beeld te vormen van de Nederlandse literatuur deden buitenlandse bladen en uitgevers een beroep op een informant als de criticus Dirk Coster. In 1919 benaderde Anton Kippenberg van de grote Duitse uitgeverij Insel Verlag hem via de in Nederland verblijvende schrijver Friedrich Markus Huebner met het voorstel om een reeks Nederlandse boeken in vertaling samen te stellen, een 'Holländische Reihe'.²¹ En toen de Franse criticus Frédéric Lefèvre zich in de jaren twintig naar Nederland wendde voor zijn interviewreeks 'Une heure avec', was het Dirk Coster die als eerste de eer te beurt viel om zijn visie op de Nederlandse en Europese literatuur te delen met de lezers van het weekblad *Les Nouvelles Littéraires*.²² Coster had de jaren daarvoor enkele opstellen over Nederlandse literatuur in het Frans gepubliceerd (zelf beschouwde hij die als 'inlichtingsberichten') en kon dus goede diensten bewijzen als intermediair.²³ Onderzoek naar dit soort contacten kan het Nederlandse interbellum ook in een meer Europees perspectief plaatsen.

Europese papieren laat zien wat er op het spel stond in de literaire cultuur van deze spannende periode door na te gaan hoe

Nederlandse schrijvers, critici, vertalers, uitgevers en bemiddelaars zich verhielden tot wat zich in de omringende landen afspeelde. Dit boek is geen literatuurgeschiedenis, zoals het breed opgezette overzichtswerk *Bloed en rozen* van Jacqueline Bel over de Nederlandse en Vlaamse literatuur van de jaren 1900-1945, maar een doorgecomponeerde reeks verkenningen die dienst kunnen doen als bouwstenen voor een toekomstige cultuurgeschiedenis van het interbellum. Inspiratie ontleent dit boek aan de oproep van de historicus Stephen Greenblatt in zijn in 2010 gepubliceerde manifest *Cultural Mobility*. Greenblatt noemt culturele mobiliteit ‘a key constituent element of human life in virtually all periods’. Culturen vormen zich onder invloed van elkaar en het is aan de historicus om die complexe bewegelijkheid te documenteren en te duiden. Daarbij moet zowel gedacht worden aan concrete bewegingen – reizende personen, culturele bemiddelaars die buitenlandse relaties onderhouden door letterlijk grenzen te overschrijden – als aan meer overdrachtelijke vormen van beweging: door anderstalige literatuur te becommentariëren, te vertalen of te bewerken wordt de nationale culturele horizon verruimd, verspreiden ideeën zich over en tussen continenten en wordt het eigene gemeten aan het vreemde. Greenblatt wijst in het bijzonder op het belang van ‘contact zones where cultural goods are exchanged’.

Different societies constitute these zones differently, and their varied structures call forth a range of responses from wonder and delight to avidity and fear. Certain places are characteristically set apart from inter-cultural contact; others are deliberately made open, with the rules suspended that inhibit exchange elsewhere. A specialized group of ‘mobilizers’ – agents, go-betweens, translators, or intermediaries – often emerges to facilitate contact, and this group, along with the institutions that they serve, should form a key part of the analysis.²⁴

Greenblatt bepleit een meervoudig onderzoeksperspectief, waarin het handelen van individuen en groepen wordt beschouwd in de context van de netwerken en instituties waarbinnen zij actief zijn en die hun gedrag en vertoog reguleren. Daarmee is de weg geopend naar een benadering waarin onderzoek naar het vertoog van actoren (*mobilizers*) wordt gecombineerd

met de analyse van de institutionele contactzones waar dat vertoog werd ontwikkeld: de tijdschriften, genootschappen en netwerken waardoor zij met elkaar in contact kwamen.²⁵ In de appendix weid ik verder uit over de theorieën die als interpretatiekader fungeerden bij het schrijven deze hoofdstukken. Nu is het woord aan een dichter die op de puinhopen van de Grote Oorlog droomde van een nieuw Europa.